

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

В умовах становлення громадянського суспільства в Україні актуальності набуває аналіз досвіду створення та функціонування різних форм самоорганізації суспільства в європейських країнах розвиненої демократії. Серед них важливе місце посідають кооперативні організації селянства. Попри актуальність з'ясування досвіду їх функціонування, спеціальні історичні праці, присвячені цій проблемі, в новітній українській історіографії відсутні. Лише окремі аспекти висвітлені в економічних навчальних посібниках останніх десятиліть. З огляду на це, метою статті визначено з'ясування особливостей виникнення та розвитку різних форм селянського кооперативного руху Західної Європи в ХІХ - початку ХХ століття.

Промислова революція та синхронне їй погіршення умов життя широких верств населення європейських країн спровокували потужні революційні потрясіння. Розвиток капіталізму в європейських країнах сприяв руйнації традиційних форм організації суспільства, котрі існували впродовж попередніх століть. Впродовж ХІХ ст. ерозії зазнавав інститут селянської громади. Загострення суперечностей між окремими соціальними групами європейського соціуму та пошук шляхів його можливого вирішення виявились у центрі уваги громадських та політичних діячів, що шукали можливості подолання існуючих суперечностей шляхом «гуманізації» соціально-економічних відносин, повернення суспільства до засад моральності та духовності, котрі, на їхню думку, руйнувалися молодим капіталістичним суспільством. Продовж ХІХ–ХХ ст. країнами Західної Європи поширились різні інституційні форми організації громадянського суспільства, серед них важливе місце посідали кооперативні організації селянства: кредитна, споживча, інтегральна тощо.

Поширення кооперації в середовищі сільського населення європейських країн відбувалося, з одного боку, шляхом розвитку специфічної сільськогосподарської кооперації за принципами Райффайзена, модифікованими до потреб кожної окремо взятої країни (Австро-Угорщина, Болгарія, Сербія, польські землі в складі Німецької імперії), з іншого ж, шляхом принатурення до специфічних умов села міської ощадно-кредитної кооперації Шульце-Деліча або споживчої кооперації, котра водночас набувала рис заготівельно-збутової (Данія, Швеція, Угорщина). Проте стрижнем, довкола котрого обертався кооперативний рух більшості країн Європи (особливо мало пов'язаних із світовим ринком аграрної продукції) виявилась кредитна кооперація. Її зародження, як уже зазначалось відбулось у Німеччині в 50- 60-х роках ХІХ століття як реакція на наростаючий руйнівний вплив лихварства на дрібне сільськогосподарське виробництво. Двома основними типами кредитної кооперації стали райффайзенівські «сільські каси» та шульце-делічевські «народні банки». Попри наявність ключової спільної риси – покликання стати формою самоорганізації та стабілізації суспільства, вони мали низку істотних відмінностей, зумовлених соціальним середовищем їхнього застосування. Якщо райффайзенівські товариства виключали можливість залучення членів – не селян, то шульце-делічевські кооперативи ґрунтувались на залученні широких верств дрібновласницького населення як міста, так і села. Райффайзенівські товариства, порівняно із шульце-делічевськими, були більш компактними, зазвичай складаючись із кількох десятків членів, котрі належали до однієї парафії. Вагомий вплив на масштаби кооперативів мав і принцип оплати або неоплати праці його керівництва. Якщо у локальних товариствах Райффайзена керівництво працювало на громадських засадах, то в значно більших Шульце-Деліча потребувало оплати їхньої праці¹.

Товариства Райффайзена були більш демократичними. У них не існувало вступних внесків, його члени не могли концентрувати в своїх руках паї, оскільки останні було заборонено передавати будь-кому. Водночас товариства Райффайзена були більш корпоративно замкненими, їхні члени не мали права ані надавати позику не членам, ані брати позику у лихварів. Товариства ж Шульце-Деліча були зорієнтовані насамперед на отримання прибутку його членами. Вони могли придбати паї у будь-якому іншому товаристві або вкласти гроші до банку, отримували значний дивіденд на власні пайові внески. Водночас «народні банки» Шульце-Деліча були переважно товариствами з обмеженою відповідальністю членів за зобов'язання кооперативу, тоді як народні каси Райффайзена в обов'язковому порядку вимагали від своїх членів необмеженої відповідальності усім власним майном².

Відсутність пайових внесків у райффайзенівських зумовлювалася тим, що членами кооперативів були переважно ті селяни, що не мали можливості їх здійснювати. Як правило,

сільський кредитний кооператив при його організації отримував капітал для початку своєї діяльності на добродійних засадах (від місцевих багатіїв, муніципальних органів, церкви і тому подібне), а потім основними джерелами його кредитних операцій ставали внески членів-пайовиків і позики як у приватних осіб, так і окремих організацій і установ, зокрема кооперативних спілок. Райффайзенівські кредитні товариства встановили у себе як обов'язкове правило створення неперворотного фонду, який не підлягав розподілу навіть при ліквідації товариства і використовувався для організації нових кооперативів³. З огляду на власну замкненість та насторожене ставлення до навколишнього світу, райффайзенівські кооперативи прагнули розвивати додаткові напрямки діяльності: збутову та закупівельну, позики вони видавали на тривалі терміни (кілька років), тоді як «народні банки» Шульце-Деліча надавали перевагу короткостроковим кредитам⁴. На відміну від райффайзенівських, товариства Шульце-Деліча активно залучали зовнішній кредитний ресурс, тоді як у «сільських касах» обсяг залученого зовні фінансового ресурсу поступово зменшувався⁵. Окрім фінансової діяльності, товариства райффайзенівського типу проводили активну просвітницьку діяльність: навчали членів принципам правильного збуту товарів, бухгалтерії, обліку, економіці⁶.

Початково розвиток кредитних кооперативів у сільській місцевості був повільним. За 30 років (до 1887р.) їх чисельність сягнула лише 900, що налічували 180 тис. членів. Піком їх розвитку виявився кінець XIX – початок XX століття. Чисельність лише райффайзенівських товариств за 15 років (1887-1902) зросла в 13 разів і сягнула 12 000⁷. Станом на 1906 рік у Німеччині нараховувалося 19 763 сільськогосподарських товариств, із яких кредитних було 13 452, споживчих – 1927, 2 701 молочних та 178 збутових. Домінуючим типом кооперації сільського населення, довкола котрого гуртувалася решта, були кредитні товариства (близько 70%), закупівельно-збутові – 10%, молочнозбутові – 15%, інші складали лише 5%⁸. На 1907 рік серед членів 20 973 сільських кооперативів налічувалося 1850 тис. осіб (88 на кожен), серед них близько 70% складали власники селянських господарств. А загальний рівень кооперування останніх сягнув 50%⁹. Процес консолідації німецьких кредитних товариств у регіональні спілки завершився об'єднанням останніх у Загальну спілку сільськогосподарських товариств Німеччини у 1883 р. (з 1903 р. – Імперська спілка сільськогосподарських товариств Німеччини). Імперська спілка німецьких сільськогосподарських товариств об'єднувала сільську кредитну кооперацію та товариства закупівлі та збуту товарів. Уже на початку 1906 року у 15668 кооперативах, що входили до спілки, нараховувалося 1,35 млн. чоловік. За 1883-1913 рр. чисельність кооперативів, що входили до Спілки, зросла з 278 до 13 131. Іншим центром сільськогосподарської кооперації стала Сільськогосподарська центральна кредитна каса Німеччини, котра стояла на більш ортодоксальних позиціях¹⁰. У 1905 р. відбулося злиття обох Спілок внаслідок приєднання Сільськогосподарської центральної кредитної каси до Імперської спілки¹¹. Окрім організаційної консолідації сільськогосподарського кооперативного руху, побудованого за принципами Райффайзена в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст., відбулось створення єдиної фінансової установи. У 1902 р. було створено Імперський кооперативний сільськогосподарський банк. Проте його банкрутство в 1912 р. призвело до різкого загострення суперечностей та виходу зі складу Імперського союзу райффайзенівських ортодоксальних товариств¹².

Селянство також складало поважну частку членів Загальної спілки (Шульце-Деліча). Станом на кінець 1911 р. до її складу належали 620,7 тис. членів. Серед них: сільські господарі складали 26,6%, наймані працівники в сільському господарстві – 2,4%, ремісники – 22,8%, наймані робітники та підмайстри – 7%, торговці – 10,3%, працівники вільних професій та держслужбовці – 7,5%, рантьє та пенсіонери – 8,7%, власники промислових підприємств – 3,9%. Отже, саме дрібновласницькі верстви німецького села та міста були основою кредитної кооперації Шульце-Деліча. Загальна сума виданих цими товариствами кредитів досягнула в 1911 р. 4,43 млн. марок. Показовою була й структура капіталу: з 1,55 млн. марок власний капітал складав менше 20% (325,5 тис.), а залучений зовні (вклади та депозити) – 1,22 млн. (понад 80%)¹³. Головним центром цієї гілки німецького кооперативного руху стала Загальна спілка німецьких промислових та господарчих товариств, до якої хоч і входили переважно кредитні кооперативи, проте прилягали близько 240 (на початок 1906 р.) споживчих товариств та більшість будівельних кооперативів країни¹⁴. Попри успішність розвитку сільськогосподарської кооперації в Німеччині, її роль в країні поступово знижувалася з огляду на швидку індустріалізацію та урбанізацію країни. Протягом 1871-1905 р. населення імперії зросло з 40,8 до 60,8 млн. осіб, а сільське скоротилося із 26,2 до 25,8 млн., натомість майже у 2,5 рази зросла кількість міського населення, охопленого насамперед споживчою робітничою кооперацією. Частка зайнятих у сільському господарстві країни скоротилася до 30% та продовжувала скорочуватися.¹⁵

Свої особливості мала кооперація на польських землях Німецької імперії. Ініціатива поширення

належала місцевому духовенству та великим землевласникам, котрі розглядали її як потужний інструмент у справі відродження національної свідомості селянства, його економічного зміцнення та спрямування в напрямку національно-визвольної боротьби. З цією метою з 1856 р. в регіоні поширення набирають «землеробські гуртки», створені у вигляді відгалужень сільськогосподарських товариств великих землевласників. Саме під впливом розгорнутої ними пропаганди та з опорою на їхню організаційну підтримку на польських землях Пруссії почали виникати перші кредитні каси.¹⁶ Під патронатом католицької церкви у 1860 р. в Познані було створено Спільку прибуткових та господарчих товариств, котра виконувала інструктивні функції. У 1867 р. спілкою було утворено кооперативний банк, що перетворився з часом на провідну фінансову інституцію регіону, котра забезпечувала фінансове підґрунтя для успішного розвитку польського кооперативного кредиту в Німецькій імперії.¹⁷ Станом на 1909 р. із 248 товариств, що належали до Спільки польських кооперативів у Познані, кредитні становили 180, збуто-постачальницькі – 43, для закупівлі землі – 15, споживчі – лише 4. Як і в Чехії, домінуючою формою кредитних товариств були «сільські каси» райффайзена (75%), проте певне місце посідали й народні банки Шульце-Деліча¹⁸. У переважно польській провінції Познані кооперація стала знаряддям протистояння двох етнічних спільнот та головним чинником збереження польського селянства. У 1909 р. в Німеччині було ухвалено закон про колонізацію польських земель, що мала здійснюватись за допомогою колонізаційних кооперативів. «Спілька німецьких кооперативів» Познані перетворилась на потужного оператора, що мав підтримати онімечення польського села. Натомість їй протидіяла «Польська спілка кооперативів». Незважаючи на меншу заможність польського населення провінції, в складних умовах боротьби за виживання селянство регіону змогло консолидуватися. Якщо німецька спілка залучила в 1912 р. 9,1 млн. марок, то польська – 177,3. Важливим фактором, що сприяв підтримці польської кредитної кооперації було вливання коштів великим торговельно-промисловим капіталом. Так із 40,2 млн. марок оборотного капіталу 20,7 млн. склали вклади купців та промисловців і лише 8,5 млн. – самих кооперативів¹⁹.

Услід за Німеччиною кредитні кооперативи почали виникати й розвиватися і в інших країнах. З 50-60-х рр. XIX ст. вони поширились в Італії, Австро-Угорщині, Росії; з 80-х рр. – у Франції, з 90-х рр. – в Сербії, Болгарії, Румунії²⁰. Уряди Франції підтримували спроби організувати централізоване кредитування дрібних товаровиробників села, починаючи з 30-х рр. XIX століття. У 1845 р. на 3'їзді представників сільських господарів була прийнята резолюція, що закликала розвивати дрібний сільськогосподарський кредит.²¹ Хоча міська кредитна кооперація кустарів, ремісників, робітників, дрібних торговців і підприємців почала розвиватися у Франції раніше, а її установи мали порівняно значні розміри, найбільш поширеним видом кооперативних кредитних установ в країні стали сільські каси. Населення сіл Франції відчувало велику потребу в кредиті. Сільське господарство країни в середині XIX століття топталось на місці саме внаслідок відсутності необхідних оборотних коштів. Багато селян не мали власної худоби і змушені були брати худобу у позику, виплачуючи до 30% річних. Через відсутність необхідних коштів для придбання машин і інвентаря землі оброблялися вручну, вносились недостатня кількість добрив²². Специфічною рисою французької сільськогосподарської кооперації виявилась її міцна пов'язаність із землеробськими синдикатами. Після ухвалення закону 1884 р., що зняв заборону на створення відповідних об'єднань, у селянському середовищі зросла кількість кооперативних об'єднань з метою постачання необхідними добривами, насінням тощо. За перше десятиріччя (1884-1894) їх чисельність сягнула 1,1 тис. із 378 тис осіб членів. За наступні 10 років чисельність кооперативних сільськогосподарських синдикатів у Франції збільшилася майже в 3 рази, а чисельність членів перевищила 650 тис. осіб.²³ Найбільш поширеним кооперуванням сільськогосподарського населення країни в синдикатах виявилось у південно-східних прикордонних із Швейцарією та Німеччиною регіонах Франції. Уже на початку XX століття (1905р.) частка їх членів сягала 16-19% всього місцевого населення, в цілому ж по країні кооперованих було 10%²⁴.

Великі землевласники надавали необхідні засоби для початку їх діяльності та ставали «членами-засновниками», а дрібні й середні селяни – «дійсними членами», що не брали участі в управлінні справами, але брали на себе всю відповідальність за зобов'язаннями кооперативу.²⁵ Статути відповідних організацій свідчать про їх яскраву аграристську спрямованість. Зокрема, статут одного з перших синдикатів, утворених у 1884 р. у Полінії, містить наступні слова: «Синдикат прагнучиме до того, аби змусити полюбити професію, котра впродовж багатьох століть складає основне багатство батьківщини, аби зміцнити прив'язаність сільського населення до землі, яку воно обробляє. Синдикат буде користуватися всіма засобами, здатними повернути землеробській праці її

.....
почесне значення та зробити її більш вигідною». Серед завдань таких об'єднань визначалася підготовка, підтримка та сприяння виникненню економічних закладів, зокрема товариств землеробського кредиту, товариств виробничо-збутових, кас взаємного страхування худоби та посівів, товариств взаємодопомоги на випадок хвороби, пенсійних кас, бюро вивчення ринку сільськогосподарської продукції, товариств страхування від нещасних випадків. Передбачено було також спонукання і сприяння агродослідницькій та агротехнічній діяльності, поширенню передових знань, підтримку закупівель добрив, машин та удосконалення знарядь, худоби, насіння тощо.²⁶

У країні створювалися як кооперативи Шульце-Делічського типу (так звані «сільські й робітничі каси»), що приймали в свої члени всіх громадян, незалежно від їхніх професійної належності, й видаючи позики на будь-які цілі, так і кооперативи, субсидовані державою, в члени яких приймалися тільки «сільські господарі» і котрі видавали позики на виключно сільськогосподарські цілі (закупівля знарядь праці, добрив, кормів або насіння; збут сільгосппродукції і проведення польових робіт). Основним джерелом їх кредитних операцій були державні субсидії, і лише незначну частину оборотних коштів складав пайовий капітал.²⁷ Перший «народний банк» шульце-делічського типу було засновано в містечку Ментоні в 1883 р. Його капітал склав лише 100 тис. франків. У перше десятиріччя свого існування він займався кредитуванням виключно дрібновласницьких верств міського населення. Однак з 1893 р. переніс діяльність у сільську місцевість.²⁸ Ментонський кооператив перетворився фактично на обласний центр сільської кредитної кооперації, здійснюючи ревізію місцевих кредитних товариств, пропаганду кооперативних ідей, підготовку кадрів для місцевих кредитних кооперативів. Він існував під егідою Міністерства землеробства, що надавало в його розпорядження приміщення й банківських службовців. Банк видавав позики переважно тільки членам, дивіденд був обмеженим.²⁹ Паралельно з цим шляхом об'єднання кредитних товариств із центром у Марселі у 1890 р. виник «Федеративний центр народного кредиту». Він став осередком поширення в країні райффайзенівської форми кредитної кооперації.³⁰ У 90-х рр.у Франції налічувалося близько 2000 кредитних кооперативів, проте багато хто з них швидко припинили своє існування, і на початок ХХ ст. їх залишилося всього 600. Середнє по країні число членів у кожному з них не перевищувало 40 осіб. Натомість локальних сільських банків до 1910 р. налічувалося більше 2600 (з 116000 членів), об'єднаних в 44 обласних каси.³¹ Хоч на кінець 1904 р. налічувалося близько 1500 кредитних сільських товариств, проте сума виданих ними кредитів не перевищувала 30-40 млн. франків/рік. Все це зумовлювалося відносною заможністю французького селянства порівняно з німецьким та небажанням співпрацювати із державними ощадними касами, котрі фінансували державний борг.³² Проте найбільшого поширення у сільському господарстві Франції набули страхові кооперативи, котрих уже на кінець 1911 р. налічувалося 11,7 тис. Не останню роль у цьому зіграло сприяння держави, яка активно субсидіювала зазначений тип кооперативів, виділивши впродовж 1898-1911р р. понад 10 млн. франків³³.

Якщо в абсолютній більшості європейських країн основною формою організації кооперованого населення виявилась кредитна кооперація, то споживчо-збутова форма руху в середовищі сільського населення посіла домінуючі позиції лише в окремих країнах, селянство котрих було міцно пов'язане із експортом продовольства до найбільших промислових центрів тогочасної Європи. Так в умовах тісної пов'язаності з емним англійським ринком та розвиненим кооперативним рухом Великої Британії Данія стала класичною країною європейської сільськогосподарської споживчо-збутової кооперації. Її успішний досвід був позитивно сприйнятий та принатурений до потреб селянства Швеції та Угорщини, для котрого експорт також відігравав важливу роль. Швидкий ріст датського споживчого руху розпочався наприкінці ХІХ століття, а вже 1896 року відбулось об'єднання усіх споживчих товариств країни в Спілку оптових закупівель датських товариств. За десять років чисельність охоплених участю в ньому громадян країни зросла до 200 тис. осіб, сукупний товарообіг зріс у 9 разів і сягнув 4,2 млн. крон. Станом на 1907 рік, окрім розгалуженої торговельної системи, Спілці належало 12 промислових підприємств.³⁴ Членами Спілки були переважно сільські споживчі товариства, а підприємства, що їй належали, виробляли продукції на суму близько 800 тис. крон (1/5 від всього товарообігу Спілки).³⁵ Водночас саме в цей час відбувається становлення споживчої кооперації Швеції. Щоправда, в цій країні, населення якої перевищувало датське, кооперативний рух відставав. Незважаючи на швидкий ріст чисельності товариств, їх чисельність на кінець 1907 не перевищувала 303 із 49 тис. членів (майже в 4 рази менше, аніж в Данії).³⁶

Як бачимо зародження кооперативного руху в селянському середовищі відбувалося за специфічних умов Німеччини середини ХІХ ст. Поширення капіталістичних відносин у сільському господарстві супроводжувалося майновою диференціацією, руйнацією традиційних форм

самоорганізації селянства та загальним погіршенням його умов життя. За цих умов запропоновані ідеологами кредитної кооперації Г. Шульце-Делічем та Ф. Райффайзенном нові форми взаємодопомоги були позитивно сприйняті широкими колами дрібновласницького населення німецького села. Переважна більшість середньозаможного селянства, менш пов'язаного із ринком великих міст та промислових районів, надавала перевагу корпоративно замкненим кредитним касам Райффайзена. Насамперед це зумовлювалось відсутністю або мінімізованою вступних та пайових внесків, відсутністю умови щодо застави майна та зорієнтованістю насамперед на забезпечення селян необхідними для розвитку ефективного господарства коштами. Провідною рисою зазначеного типу селянської кооперації виявилось прагнення до консолідації фінансових та господарчих можливостей вузького кола членів у межах корпоративно замкнених селянських організацій. Райффайзенівські кооперативи репрезентували аграристські прагнення консервативного селянства, що знаходило своє відображення не лише у намаганні обмежити використання наданих ними кредитних коштів сільськогосподарськими потребами своїх членів, але й у їх закритості для неселянських верств суспільства. Натомість ощадно-кредитні «народні банки» Шульце-Деліча поширились у середовищі тісно пов'язаних з ринком великих міст заможних селян. Останні прагнули з їх допомогою уникнути посередництва фінансового капіталу та в такий спосіб поліпшити власне матеріальне становище. Інтереси ж соціально-професійної групи, яку вони репрезентували (селянство), не відігравали у діяльності «народних банків» великого значення. Відтак кооперативи Шульце основну увагу приділяли не напряму використанню наданих ними кредитів, а оптимізації фінансових результатів діяльності товариств. В умовах постійного зростання попиту на продовольство з боку провідних промислових центрів Європи наприкінці ХІХ – початку ХХ століття в селянському середовищі низки європейських країн набула поширення споживчо-збутова форма кооперування. Класичною країною цієї форми кооперування стала Данія, її досвід успішно наслідували Швеція, Угорщина та країни Балтії. Визначальним фактором, що сприяв випереджаючому розвитку саме цієї форми кооперації у зазначених країнах, стало прагнення місцевого селянства уникнути насамперед посередництва торговельного капіталу, перебравши на себе заготівлю та постачання продукції безпосередньо споживачу та самостійну закупівлю, а часто й виготовлення необхідних для споживання товарів й засобів праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бородаевский С.В. Сельскохозяйственная кооперация в Германии. – СПб., 1908. – С.21-22; 2. Там само. – С.22-23; 3. Глазков В.В., Хвостов Б.Н. Кредитная кооперация. – М., 1974. – С.42; 4. Бородаевский С.В. Сельскохозяйственная кооперация в Германии. – С.23; 5. Там само; 6. Аліман М.В., Гавриленко Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. – Донецьк, 2000. – С. 71-72; 7. Анциферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции. – Воронеж, 1907. – С.1-2; 8. Там само. – С.3; 9. Бородаевский С.В. Сельскохозяйственная кооперация в Германии. – С.17-18; 10. Туган-Барановський. Названа праця. – С.285-289; 11. Там само. – С.291; 12. Там само. – С.292, 298-299; 13. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 3-4. – С.14; 14. Объединенные кооперативы в Германии // Союз потребителей. – 1908. – № 12. – С.230-231; 15. Павленко Г.В. Аграрно-крестьянский вопрос и его особенности в Германии в период перехода от капитализма к империализму // Аграрно-крестьянский вопрос за рубежом в новое и новейшее время. – Казань, 1983. – С.108; 16. Иванюк В. Возникновение и современное положение кооперативного движения в Польше // Международная кооперация. – 1926. – №7. – С.15; 17. Там само. – С.16; 18. Бородаевский С.В. Кооперация среди славян. – СПб., 1912. – С.45-48; 19. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей // Кооперативная жизнь. – 1913. – №9. – С.21-22; 20. Глазков В.В., Хвостов Б.Н. Названа праця. – С.43; 20. Там само. – С.49-50; 22. Там само. – С.51; 23. Анциферов А.Н. Названа праця. – С.216-222; 24. Там само. – С.225-227; 25. Глазков В.В., Хвостов Б.Н. Названа праця. – С.52; 26. Анциферов А.Н. Названа праця. – С.228-230; 27. Глазков В.В., Хвостов Б.Н. Названа праця. – С.52-53; 28. Анциферов А.Н. Названа праця. – С.288-291; 29. Там само. – С.291-293; 30. Там само. – С.293-294; 31. Глазков В.В., Хвостов Б.Н. Названа праця. – С.53; 32. Анциферов А.Н. Названа праця. – С.277-287; 33. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей // Кооперативная жизнь. – 1913. – №5-6. – С.24; 34. Кооперативы в Дании // Союз потребителей. – 1908. – №25. – С.492; 35. Кооперативы в Дании // Союз потребителей. – 1908. – №32. – С.611-612; 36. Кооперативы в Швеции // Союз потребителей. – 1908. – №30. – С.576.

Л.С. Біньовська

ТРАНСАТЛАНТИЧНІ ВІДНОСИНИ У 70-Х РР. ХХ СТ.

Після закінчення Другої світової війни, в умовах поділу світу на біполярний, перед країнами Західної Європи та США постало питання захисту та протистояння комуністичному режиму.